

Miniaturen met blinkend goud, randen gevuld met veelkleurige acanthusbladeren, initialen waarin volledige bijbelse taferelen of liturgische handelingen zijn uitgebeeld – zoals in de beroemde Zwolse Bijbel uit de Utrechtse Mariakerk – dat trekt de aandacht van de liefhebber van middeleeuwse handschriften. De Utrechtse universiteitsbibliotheek kan hiervan mooie voorbeelden laten zien. Maar in dit stuk over handgeschreven (en enkele gedrukte) boeken uit deze schatkamer gaat het daar niet over. Hier zal een zeer veel bescheidener aspect van handschriftversiering worden belicht, namelijk het penwerk. Zoals het woord reeds zegt, gaat het niet om met penseel en dekverf geschilderde decoratie, maar om een met de pen in rode, blauwe of paarse inkt aangebracht patroon van lijnen in en rondom de initiaal, de eerste letter van een tekst of een tekstgedeelte. Hoewel minder spectaculair dan de bovengenoemde elementen, zijn de vaak tientallen penwerkinitialen bij het doorbladeren van een handschrift een lust voor het oog.

et veraangenamen van de lectuur was echter niet het hoofddoel bij het toevoegen van penwerkinitialen; hun functie was in de eerste plaats de structuur van de tekst zichtbaar te maken. De tekst in een middeleeuws handschrift werd altijd doorlopend geschreven, zonder witregels, inspringingen of vette koppen. Hoe moest de lezer zijn weg vinden in een boek dat gevuld is met dicht op elkaar geschreven regels? Dit gebeurde met behulp van grote en kleine initialen. De grootte was afhankelijk van de rangorde van de daaropvolgende tekst: een enkele zin (zoals een psalmvers), een alinea, een hoofdstuk, een gedeelte van een boek. De hoogte van de initiaal varieert van één of twee regels tot maar liefst een hele bladzijde (vooral in handschriften uit de vroege middeleeuwen). Door het aanbrengen van penwerk kon de structuur van de tekst nog duidelijker worden aangegeven: in de hiërarchie van de tekststructuur staan penwerkinitialen boven initialen zonder penwerk, initialen met meer of kleurrijker penwerk boven eenvoudiger patronen.

In dit hiërarchische systeem heeft ook de geschilderde decoratie haar plaats, van de initiaal op een in dekverf geschilderd veld in rood en blauw via bloem- en kleurrijke randen tot de miniatuur die aan de top van deze hiërarchische piramide staat. Op het laagste niveau staan de rode of blauwe initialen zonder penwerk, daarop volgen de penwerkinitialen, dan de eenvoudige geschilderde initialen, enzovoort. Zo zijn in een liturgisch handschrift de gezangen en gebeden van een belangrijke heilige met een gehistorieerde initiaal of zelfs een miniatuur opgesmukt, minder belangrijke heiligen daar-entegen beginnen met een gewone initiaal, al of

niet met penwerk versierd. Maar ondanks het eenvoudige niveau van deze vorm van decoratie geeft het penwerk een grote rijkdom aan motieven en een grote diversiteit te zien. Deze vormenrijkdom is niet willekeurig maar plaatsgebonden. Dat wil zeggen dat handschriften die in Utrecht zijn geschreven en van penwerk voorzien, zich onderscheiden van handschriften uit Amsterdam, Groningen of Den Bosch. Met andere woorden: vaak kan met behulp van het penwerk worden vastgesteld waar een handschrift is ontstaan. En daarbij speelt het zogenaamde Utrechtse draakje een voorname rol.

Sinds de vroege middeleeuwen zijn drakenmotieven een vast bestanddeel van handschriftdecoratie. Er zijn handschriften, bijvoorbeeld uit de achtste eeuw, waarin de initiaal met behulp van een drakenlijf wordt gevormd. Dit zet zich door de eeuwen heen voort, in allerlei wisselende lettervormen, en nog aan het einde van de vijftiende eeuw komen initialen voor, bijvoorbeeld in getijdenboeken, die geheel of gedeeltelijk door een drakenlijf worden gevormd. Een bekend verschijnsel zijn ook de initialen die in het blauw of rood van de letter uitspringen hebben, meestal als geometrische of plantaardige vormen, maar soms ook in de vorm van een langgerekt drakenlijf.

De Utrechtse draak hoort echter bij een heel ander soort decoratie. Het gaat hier niet om de initiaal zelf, maar om het patroon van lijnen die van de initiaal uitgaan en van daaruit in de marge uitwaai-eren en ook de vrije ruimte binnenin de letter, het zogenaamde oog van de initiaal, vullen. Dit oog is meestal gevuld met heel eenvoudige patronen, maar soms kom je daar ook een dierlijk wezen tegen: een beest met een lange gebogen nek, de vleugels, als hij die heeft, tegen het lijf aangedrukt, en met de poten,

Decorative flourish in red ink at the top of the page, featuring a central floral motif and a series of repeating decorative elements.

Decorative flourish in black ink at the bottom of the page, featuring a series of repeating decorative elements.

1 ▲ Draakje in de 'Martinellum'-stijl (Utrecht UB, Hs. 125, fol. 3r).

soms twee, soms vier, van een kat. Het is geen vreesaanjagend, vuurspuwend monster; uit zijn zachte snuit komt, in plaats van vuur, een bladrank of een bloem, reden waarom hij de liefkozende naam 'draakje' kreeg. Om deze zich in het oog van de initiaal vlijende, tamme en vriendelijke beestjes gaat het hier. Hun uiterlijk kan heel wisselend zijn; soms heeft het de kop van een vogel of van een slang, maar soms ook die van een hond of een schaap, waarbij de zo kenmerkende lange gebogen nek ineens is verdwenen. Zij zijn altijd met pen en inkt getekend en maken deel uit van de penwerkdecoratie, die zich verder rond de initiaal en over een of meer marges uitstrekt.

Waarom heeft het dier de naam 'het Utrechtse draakje' gekregen? Het antwoord hierop is eenvoudig: omdat de draak in deze vorm, getekend en in het oog van de letter genesteld, vanaf het eind van de veertiende eeuw tot rond 1500 of later, in Utrechtse handschriften zeer vaak, maar daarbuiten nooit aangetroffen wordt. En daarmee is dit verschijnsel een uitstekend middel voor de lokalisering van handschriften. Kom je in het oog van de initiaal een met de pen getekend draakje tegen? Dan moet het in Utrecht geschreven en met penwerk versierd zijn. In een aantal van deze handschriften staat aan het einde een colofon waarin de

schrijver naam en datum vermeldt en de plaats waar hij werkt, bijvoorbeeld het Regulierenklooster aan de Oude Gracht of het Kartuizerklooster, dat toen net buiten Utrecht lag. En terwijl de geschilderde decoratie ook elders kan zijn vervaardigd, mag men ervan uitgaan dat het schrijven en het decoreren met penwerk in dezelfde plaats is gebeurd. Een handschrift kan bijvoorbeeld in een klooster geschreven en daar ook met penwerk versierd zijn, of het werd voor het aanbrengen van penwerk naar een andere plek in de stad gebracht; denkbaar is ook dat een in penwerk gespecialiseerde kunstenaar, de florator, gevraagd werd langs te komen, maar de waarschijnlijkheid dat voor deze eenvoudige vorm van versiering de handschriften naar een andere plaats werden vervoerd, is gering. Een uitzondering op de regel dat het schrijven en het aanbrengen van penwerk in dezelfde plaats gebeurde, vormen de – zeldzame – gevallen waarin een klooster een handschrift ten geschenke kreeg en zelf van penwerk liet voorzien.

Misschien wordt nu de indruk gewekt dat een in Utrecht vervaardigde penwerkinitiaal alleen aan het draakje herkenbaar is, of zelfs dat al het Utrechtse penwerk draakenpenwerk is. Maar dat is bij lange na niet zo. Er zijn vele honderden, nee duizenden penwerkinitialen zonder draak, sterker nog: er zijn ook soorten penwerk of beter gezegd penwerkstijlen, waar geen enkele draak in voorkomt. De aanduiding 'penwerkstijl' vraagt om enige uitleg. Het gaat daarbij om groepen handschriften met penwerkinitialen die onderling veel overeenkomst vertonen. Men moet daarbij denken aan groepen van drie of vier, maar soms ook enkele tientallen handschriften waarvan het penwerk tot een en dezelfde stijl kan worden gerekend. Tegen het einde van de vijftiende eeuw komen daar ook gedrukte boeken, de zogenaamde incunabelen, bij. Het penwerk in deze boeken lijkt meestal zo sterk op elkaar dat er sprake moet zijn van een en dezelfde hand; in sommige gevallen zijn de verschillen groter, zodat men geneigd is te denken aan enkele mensen die echter nauw met elkaar samenwerken, zoals een meester met zijn leerlingen. Deze florator kan dezelfde zijn als degene die het handschrift geschreven heeft. In de meeste gevallen is de florator echter beslist niet dezelfde als de schrijver van de tekst. Dit blijkt enerzijds uit het feit dat dezelfde stijl in handschriften voorkomt die door verschillende kopiïsten geschreven zijn en anderzijds dat er boeken zijn met verschillende penwerkstijlen maar van de hand van één kopiïst. Een aantal stijlen vinden we alleen in boeken uit een bepaald klooster,

◀ 2
 Draakje in de 'Bulten-en-lange-lijnen'-stijl (Utrecht UB, Hs. 249, fol. 110r).

maar de meeste stijlen worden in boeken aange- troffen uit meer dan één klooster of instelling.

Maar wij beperken ons nu tot die stijlen waarin draakjes voorkomen en laten niet alleen de stijlen zonder draak buiten beschouwing, maar ook de vele initialen, met of zonder draak, die niet onder een bepaalde stijl te vatten zijn. Over de hele eeuw verspreid zijn er zeven 'drakenstijlen' te onderscheiden. De vroegst herkenbare penwerkstijl is de 'Martinellum-stijl'. Deze ontleent zijn naam aan een 'Martinellum', een handschrift van rond 1400 dat teksten over de heilige Martinus bevat (en hoogstwaarschijnlijk afkomstig is uit de aan Martinus gewijde Domkerk). Afbeelding 1 toont een initiaal uit dit handschrift met maar liefst vier draakjes, twee in het oog van de initiaal, twee in de omlijsting erboven, en nog een soort hondenkop aan de linkerzijde, waaruit de bladerranken ontspruiten die de draakjes omhullen. Zijn dit eigenlijk wel draakjes? Zij hebben nauwelijks staarten of vleugels, een gladde rug zonder stekels, geen vuurspuwende bek met enge tanden – zijn het niet eerder een soort lieve hondjes? Toch heeft dit beestje bij de kenners van handschriftdecoratie de naam draak gekregen, in al zijn diverse verschijningsvormen. Dit handschrift wemelt ervan; de meeste van de zeventien grote penwerkinitialen zijn ermee

getooid. Vijf handschriften uit het Utrechtse Regulierenklooster (waaronder één, Hs. 207, met de datum 1405), veel bescheidener dan het Martinellum, met slechts één of helemaal geen draak, hebben exact hetzelfde penwerk, waardoor ook een zevende handschrift, een met talrijke miniaturen – en een viertal draken – geillumineerde Rijmbijbel in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (KA XVIII), met zekerheid in Utrecht gelokaliseerd kan worden.

De volgende stijl met draken, de 'Bulten-en-lange-lijnen'-stijl, valt in het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Het handschrift uit afbeelding 2 is geschreven in 1424-1425 in opdracht van de domkannik Otto van Moerdrecht en ter gelegenheid van zijn intrede in het Utrechtse Kartuizerklooster aan dit huis geschonken. Ook hier zien wij een draak met een ronde, gladde rug zonder vleugels, maar nu met een dunne gebogen nek en een vogelkop met een uit zijn bek ontspruitende zeer kenmerkende, weelderige bladerrank. Het behoort tot een groep van enkele tientallen handschriften, waaronder een groot aantal met miniaturen van uiteenlopende meesters. In tegenstelling tot de sober uitgevoerde theologische boeken die in Utrecht zijn gebleven, zijn nagenoeg alle fraaiere handschriften, voornamelijk historiebijbels en getijdenboeken, in bibliotheken buiten Utrecht of zelfs buiten Nederland beland.

3 ▶
 Draakje in de 'Fijne-takjes'-
 stijl (Utrecht UB, Hs. 40,
 fol. 38v).

4 ▶
 Draakje in de 'Stijl-met-het-
 schaap' (Utrecht UB, Hs. 359,
 fol. 2r).

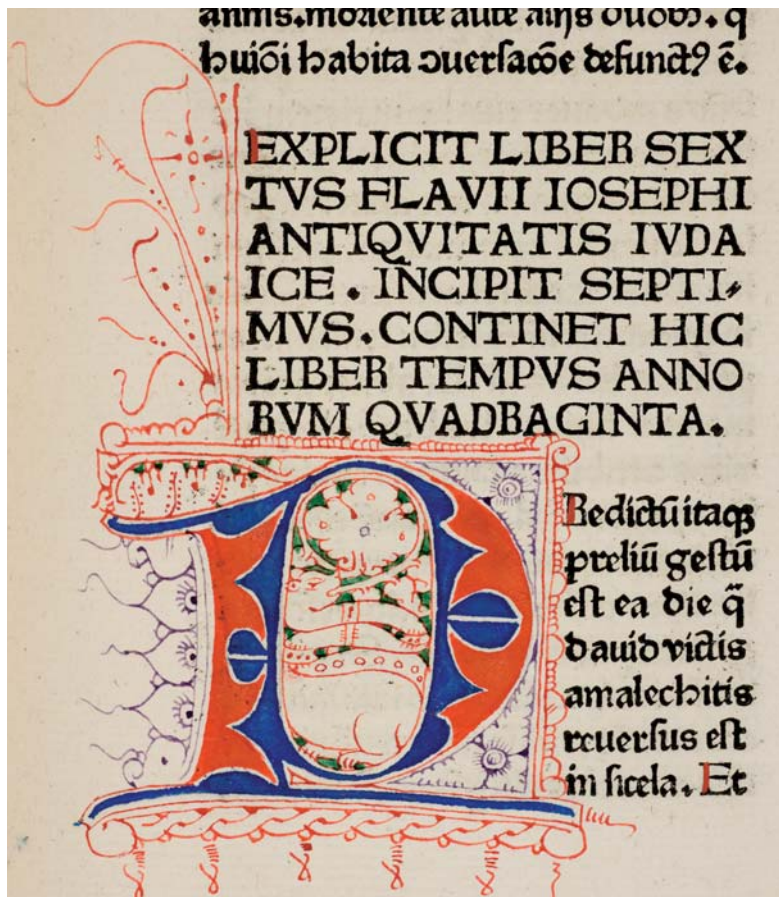

Dan maken we een sprong naar het midden van de eeuw. Ondanks de uitvinding van de boekdrukkunst ligt de handschriftproductie in de tweede helft van de vijftiende eeuw bijzonder hoog; het grootste aantal handschriften dat uit het Utrechtse Regulierenklooster bewaard is gebleven, stamt uit het derde kwart van de eeuw. Dit heeft ook zijn uitwerking op het penwerk; sterker nog, er zijn niet alleen meer boeken met penwerk overgeleverd, maar het penwerk wordt ook uitbundiger en gevarieerder en kan daardoor ook beter in stijlen worden onderverdeeld. Dit geldt ook voor de draak: maar liefst vier van de zeven stijlen waarin draaken voorkomen (het aantal stijlen zonder draak is wel aanzienlijk groter) dateren uit deze periode.

De stijl van de 'Fijne-takjes' (genoemd naar de takjes naast de initialen; afbeelding 3) is de eerste stijl uit de tweede helft van de eeuw, met gedateerde handschriften van 1450, 1451 en 1452, en een viertal andere handschriften, op één handschrift na alle afkomstig uit twee kloosters, het Regulieren- ofwel het Kartuizerklooster. De draaken, meestal slank en met weinig blad getooid, zijn schaars in deze groep; zij komen, ondanks de soms vele tientallen penwerkinitialen per handschrift, slechts in een handvol initialen voor. Opmerkelijk is dat hij in een van de handschriften, Hs. 402, ineens weer in de gedaante van de hond, zoals in het begin van de eeuw, verschijnt. Hij is zo afwijkend dat men haast zou denken dat hier een andere hand aan het werk is.

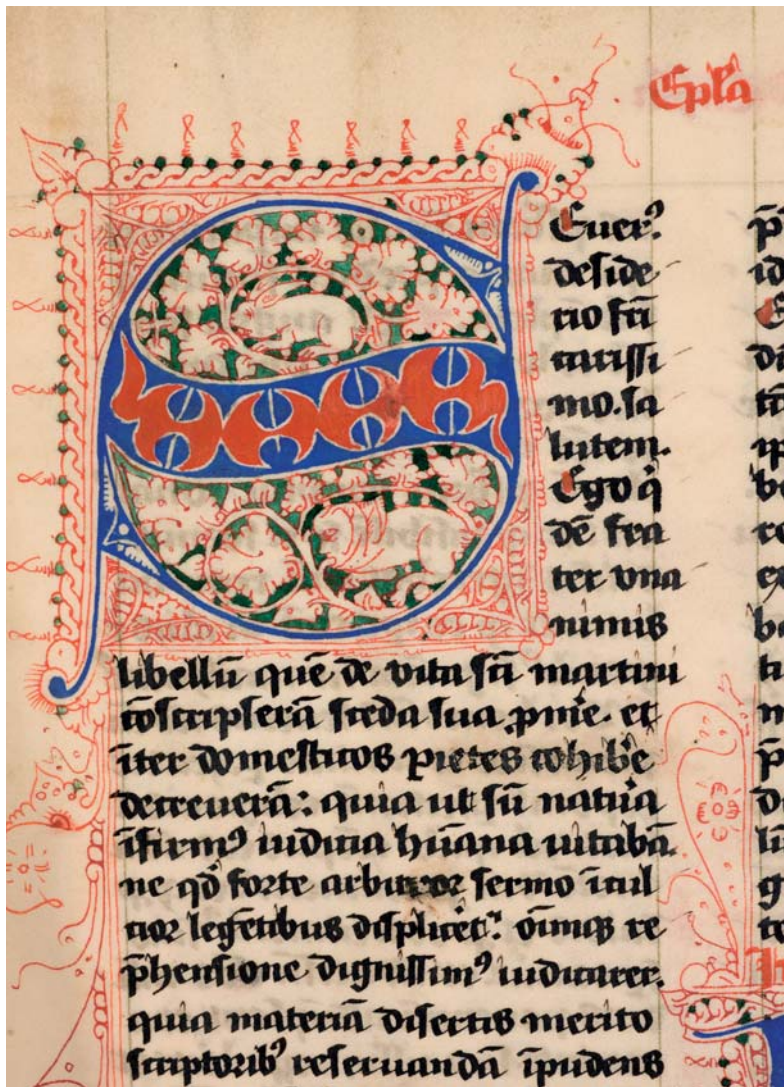
De volgende stijl, die tussen 1459 en 1474 valt, is de 'Stijl-met-het-schaap'. Hij dankt zijn naam aan het vaak schaapachtige uiterlijk van deze draak, die in onze afbeelding bovendien een mensengezicht heeft (afbeelding 4). Behalve het schaap komen ook allerlei andere beesten langs, een paardachtig dier, een hert met een paardenkop, ook een hond, maar nooit het beest met de lange gebogen nek waarin wij nog het meest geneigd zijn de draak te herkennen. Maar de traditie wil nu eenmaal dat wij deze wezens draakjes noemen. Opvallend bij deze acht handschriften is dat de draak, of beter gezegd het schaap, alleen in de fraaiere, beter verzorgde boeken voorkomt. Daar hoort ook het handschrift van afbeelding 4 bij, een klein, maar belangrijk boekje, met slechts één initialen, maar in een fraaie textualis formata geschreven: het bevat namelijk de regel van Augustinus, de regel die het Regulierenklooster tot leidraad dient. Dit is de eerste stijl die niet alleen in handschriften, maar ook in enkele incunabelen voorkomt.

In de 'Kroon-en-draak'-stijl (afbeelding 5) is de draak zo prominent aanwezig dat hij de naam van de stijl bepaalt. Het oudste gedateerde handschrift

stamt uit 1460, het jongste uit 1477. Het is de groep met veruit het grootste aantal bekende handschriften, ongeveer zestig, en enkele incunabelen; iets minder dan de helft wordt in Utrecht bewaard. Daaronder zijn vele theologische boeken die in de jaren zestig in het Regulierenklooster zijn geschreven, maar ook boeken uit verscheidene andere Utrechtse kloosters, waaronder het Kartuizerklooster. Ook bij deze stijl horen een aantal fraaie historische bijbels en talrijke beroemde getijden- en gebedenboeken, die met miniaturen en geschilderde initialen zijn versierd. Vooral deze zijn over vele bibliotheken in binnen- en buitenland verspreid geraakt; van de ongeveer twintig getijdenboeken zijn slechts twee in de Universiteitsbibliotheek Utrecht terecht gekomen. Ook enkele incunabelen zijn met dit penwerk gedecoreerd; daaronder is een exemplaar van de beroemde door Gutenberg in 1455 in Mainz gedrukte Bijbel (Harvard, Mass., Verenigde Staten) en een even fraaie Bijbel, eveneens in Mainz gedrukt, uit het jaar 1462 (New York, Public Library). Deze beide boeken moeten dus al vroeg naar Nederland zijn gekomen, waar hun eigenaar ze van penwerk heeft laten voorzien.

5 ▲
Draakje in de 'Kroon-en-draak'-stijl (Utrecht UB, W fol 124 rar, fol. 85r, incunabel).

6 ▲ Een konijn en een oud vrouwtje met dierenlijf en hoofddoek in een initiaal in de 'Kroon-en-draak'-stijl (Utrecht UB, Hs. 126, fol. 2r).

7 ► Draakje in de 'Bonte-lussen'-stijl (Utrecht UB, Hs. 98, fol. 1r).

Opmerkelijk bij deze stijl is dat zich hier typisch Utrechtse kenmerken, behalve kroon en draak met name de uitwaaiende, elkaar omsluitende lijnen, met elementen vermengen die tot nu toe alleen in handschriften uit de IJsselstreek zijn aangetroffen, maar die al gauw met de Utrechtse kenmerken een harmonieus geheel vormen. Het is waarschijnlijk dat, in tegenstelling tot de meeste stijlen, hier verscheidene handen hebben samengewerkt, maar de grenzen tussen de eventuele handen zijn moeilijk te trekken. Ondanks het grote aantal handschriften en de grote verscheidenheid in motieven laat het penwerk van deze groep zich heel goed onderscheiden van penwerk dat er niet bij hoort. Het is misschien niet voor iedereen die een handschrift bekijkt duidelijk, maar een geoefend oog herkent niet alleen de vele motieven die kenmerkend zijn voor dit penwerk, maar evenzeer de manier waarop deze motie-

ven en structuren zijn uitgevoerd. Dit geldt ook voor de draak die ook zonder het omringende penwerk als de draak behorend tot de 'Kroon-en-draak'-stijl is te herkennen. Het is een bij uitstek acrobatische draak, met een lange, vaak heen en weer slingerende nek; soms zijn het er twee met in elkaar verstrengelde halzen. Hier komt de (heel oude) verwantschap met de slang duidelijk naar voren. Het wezen heeft ook hier allerlei gedaantes: een konijn, een oud vrouwtje met dierenlijf en hoofddoek (afbeelding 6), een varkentje (in tweevoud) of een muis in een ton.

Een zesde stijl met draak, de 'Ketelaer-stijl', die behalve in één handschrift in een groot aantal incunabelen voorkomt die in Utrecht rond 1473/74 gedrukt zijn door Ketelaer en De Leempt, blijft hier buiten beschouwing. We maken een sprong naar het einde van de eeuw en komen bij de laatste stijl met draak, de 'Bonte-lussen'-stijl. Net als bij de 'Kroon-en-draak'-stijl vindt ook hier invloed van buitenaf plaats: deze bolle lussen zijn een bij uitstek Zuid-Hollands kenmerk dat tegen het einde van de eeuw naar Utrecht is overgewaaid (net zoals het auberginemotief, dat echter, doordat het niet samen met de draak voorkomt, hier buiten beschouwing is gelaten). Het is voorlopig nog een raadsel hoe deze beïnvloeding heeft plaatsgevonden.

De 'Bonte-lussen'-stijl is tot nu toe alleen in handschriften uit het Regulierenklooster aangetroffen. Maar hij is zo perfect, dat ik twijfel of hij in het klooster is vervaardigd en niet veeleer gemaakt door een seculiere florator die in de stad werkte. Het is een hechte, zeer herkenbare groep van vijf handschriften, waaronder één gedateerd is (Hs. 228): 1495. Onder al die fraaie initialen is er maar één met een draak (afbeelding 7), maar dat is dan ook de aller-mooiste!

Literatuur

- Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Zur Frühgeschichte der Harvardener Gutenbergbibel'. In: *Gutenberg-Jahrbuch* 2000 (Mainz, 2000), p. 64-72.
- , 'Hieronymuspenwerk en andere Utrechtse penwerkstijlen in handschrift en druk'. In: *Literatuur in handschrift en druk in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Spiegel der Letteren* 49.2 (2007), p. 123-142.
- , 'Utrechter Fleuronnéeschmuck in Inkunabeln', In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 58 (2009).
- Korteweg, Anne S. (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen, 1992).

Voor meer literatuur: zie genoemde publicaties.

Inapit prologus **Et** Hieronimi p̄bri In
danielē, p̄phetam.

Contra danielē, p̄phe
tam duodecimū li
brū scribit porphiri
us. nolens eū ab ip
so au inscriptus est
noīe esse cōpositū.
Seda quodā qui tēpo
ribz anthiochi q̄ ap
pellatus ē epp̄pha

nes fuit i iudea nō tā danielē dixisse ventu
ra q̄ illū narrasse p̄terita. Deniq̄ q̄cqd̄ vsq̄
ad anthiochū dixerit verā hystoria continere.
siq̄ aut vlt̄ opinatus sit q̄ futura nesciat.
esse mentitū. Cui sollertissie vnderūt. Euse
bius cesariensis epus. tribus volumibz. Octa
uodetio et nono decio et vicesio. Appollinais
q̄ vno grandi libro. hoc ē vicesio sexto. Et an
hos ex p̄te methodius. Verū q̄ nob̄ p̄positū
est nō aduersarij calūpnijs vnderere q̄ longo
sermone indigent s̄ ea q̄ a p̄pheta dicta sut.
nostris differere idz xpianis. illud p̄fatione
q̄ moneo. nullū p̄phetarū tā apte dixisse de xpo.
Non enī solū scribit eū ee venturū qd̄ est cō
mune cū cetis. s̄ quo tēpore vētur⁹ sit docet.

